

Jaarverslag 2023

Critical friend

Commissie
voor Welstand
en Monumenten
Rotterdam

Periode 2021–2023

**critical
friend**

**Commissie
voor Welstand
en Monumenten
Rotterdam**

Inhoud

Voorwoord | 5

Critical friend | 6

Commissieplannen 2021-2023 | 12

Aangewezen monumenten 2021-2023 | 14

De keuze van Agricola | 16

Gegevens 2023 | 24

Plannengalerij | 26

Q-team Feyenoord City | 60

Colofon | 66

Voorwoord

Wie betrokken is bij advisering over de ruimtelijke kwaliteit van Rotterdam, wordt behalve op zijn kennis en kunde, ook op zijn verbeeldingskracht aangesproken. Wat stralen alle plannen en projecten uit, welk beeld doemt op, wat zie je door je oogharen verschijnen? Natuurlijk, een advies moet altijd herleidbaar zijn tot argumenten en deze argumenten zijn gestoeld op vastgestelde criteria. Maar kun je, mag je, als adviseur naast het objectiveerbare ook een subjectieve waarde inzetten, meer intuïtief, een vermoeden, een vrijmoedige uiting. Jazeker. De meest gedenkwaardige en waardevolle momenten in het proces van welstandsadvisering waren die wanneer iemand uitriep: 'jongens, dit kan echt niet.' Of nadat een rondgang langs alle criteria opleverde dat het plan net niet klopte, en een collega zei: 'Maar ik vind het toch gewoon prachtig.'

Op zo'n moment kun je als voorzitter het gesprek over een andere boeg gooien. Tastend naar nieuwe argumenten kom je dan vaak daar uit waar je wil zijn: bij een doorleefd advies waarom een plan wel of niet goed is.

Wat op gezette tijden bij projecten terugkwam was de vraag: is dit wel Rotterdam? Een razend ingewikkelde. Want intuïtief voelt iedereen aan wat er mee bedoeld wordt, maar als je het moet onderbouwen, klinken er vaak clichés zoals rauw, brutaal, daadkrachtig, iconisch, werkstad, Manhattan aan de Maas. 'Een stad die zichzelf speelt', schreef columnist Sjoerd de Jong. Over hoe moeilijk het is om authentiek te blijven, want wat is dat dan? Maar de vraag stellen hielp wel. Versterkt het plan Rotterdam, is het een bevestiging van wat we al kennen of een voorbode van een nieuw hoofdstuk? Werkt het op deze plek?

Afgelopen jaren is de commissie verrijkt met verschillende disciplines, en deze meerstemmigheid leidt tot betere advisering. Het helpt om de essentie van een plan zowel intrinsiek als contextueel te vatten. Dit is nodig omdat de stad geen optelsom is van projecten, maar een gelaagd en complex netwerk van objecten, gebieden en systemen, gemaakt door mensen met dromen en ambities.

Dit verslag biedt een overzicht van het welstandsjaar 2023. We hebben hier ook de gelegenheid genomen om terug te kijken op de afgelopen drie jaren waarin ik met groot genoegen voorzitter was. Zo biedt het essay Critical friend inzicht in de reflectie binnen de commissie waar projecten telkens aanleiding boden voor dialoog over heden, verleden en toekomst van Rotterdam. Daarnaast zijn er kaarten die overzicht en inzicht bieden in de spreiding van projecten en de monumenten die de afgelopen jaren zijn aangewezen – want Rotterdam is ook een monumentenstad. Tot slot tonen we enkele projecten die door hun kwaliteit, betekenis en eigenzinnigheid een bron van inspiratie bieden voor de wijze waarop architectuur zich kan verhouden tot de grote vraagstukken van onze tijd.

Graag bedank ik alle commissieleden, de medewerkers van het secretariaat en van Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam, voor de bevlogen en scherpzinnige advisering en de uitstekende ondersteuning en samenwerking.

Rotterdam, 26 augustus 2024

Esther Agricola

Foto Frank Hanswijk

Critical friend

Door Catja Edens

Hoe gaat het met Rotterdam? En hoe kan de Commissie voor Welstand en Monumenten de ontwikkeling van de stad het beste ondersteunen? Het vertrek van voorzitter Esther Agricola per 1 januari 2024 bood een mooie aanleiding om samen met de commissie de blik te richten op ontwikkelingen van de afgelopen drie jaar en de toekomst van Rotterdam.

De stad maakt een dynamische ontwikkeling door met veel nieuwbouw, transformatie en herinrichting van openbare ruimtes. Naast de kwaliteiten van afzonderlijke bouwprojecten is daarbij de samenhang, de wijze waarop omgeving en gebouwen elkaar versterken, van belang. Dit vraagt ook van de commissie een andere benadering. Waar zij vroeger aan de welstandscriteria kon toetsen, wordt sinds de invoering van de Omgevingswet gevraagd om een integrale weging vanuit een veelomvattend begrip van ruimtelijke kwaliteit, op het gebied van architectuur maar bijvoorbeeld ook van duurzaamheid. Daarbij is dialoog binnen de commissie en met de aanvrager van groter belang dan ooit. De Rotterdamse commissie heeft daarmee al positieve ervaringen opgedaan maar er is ook nog veel dat zij verder moet uitvinden. Waar liggen bijvoorbeeld de grenzen van de begrippen 'omgevingskwaliteit' en 'cultureel erfgoed' uit de nieuwe naam die de commissie per 1 januari 2024 voert? En hoe voer je een goede en goed geïnformeerde dialoog als het over zoveel meer gaat dan architectonische kwaliteit? De commissie kiest bij dit alles positie als *critical friend*, als partner die meekijkt, meedenkt en doorvraagt, die in het proces van opdracht geven, ontwerpen en bouwen, ruimte maakt voor reflectie op kwaliteit samen met de betrokken partijen.

Het verhaal van de stad

Maar wat is het grotere verhaal van Rotterdam waar nieuwe projecten aan bijdragen? Door de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog is de band met het verleden hier soms minder expliciet afleesbaar dan in veel andere steden. Maar die historische wortels zijn er zeker. Ze zijn misschien vooral herkenbaar in de mentaliteit waarmee aan de stad is gebouwd, zo overweegt de commissie. Nog altijd getuigen allerlei spraakmakende historische bouwwerken van de progressieve mentaliteit van Rotterdam. Vooroorlogse voorbeelden zijn de spectaculaire spoorbrug De Hef (1927), de Van Nellefabriek (1920) als baanbrekend werkgebouw, het Justus van Effencomplex (1922) met zijn innovatieve bovenstraat en de Parklaanflat (1933) waarin de eerste Nederlandse 'gordijngevel' is toegepast. Ze tonen een Rotterdamse geschiedenis van daadkracht, handelsgeest en toekomstgerichtheid die zijn expressie vond in initiatieven en experimenten in de ar-

chitectuur. En dat geldt ook voor gebouwen uit de wederopbouw, zoals het Groot Handelsgebouw (1953), de Lijnbaan (1953) en de Euromast (1960), en revolutionaire bouwwerken van latere datum zoals het eerste metronetwerk van Nederland (vanaf 1968), het Blaakse Bos (1982), de Kunsthal (1992), het Schouwburgplein (1996), de Erasmusbrug (1996), Rotterdam CS (2014) en het Depot (2021).

Waar veel historische (binnen)steden zich kenmerken door een organisch gegroeide structuur waarin het openbare domein en de gebouwen verbonden zijn tot een samenhangend stedelijk weefsel, ligt dat in Rotterdam anders. Als stad van experimenten en innovatie, van opnieuw beginnen en het roer omgooien, laat Rotterdam zich in stedenbouwkundige zin niet zo gemakkelijk lezen. Het lijken hier toch vooral de afzonderlijke bouwwerken die zorgen voor identiteit en herkenbaarheid.

Dat Rotterdam een stad is van individuele iconen betekent echter niet dat het voortbouwen aan de stad *footloose* kan zijn, is de overtuiging van de commissie. De voortschrijdende binnenstedelijke verdichting, gekoppeld aan uitdagingen op het gebied van energie, water, biodiversiteit en gezondheid, vraagt immers om meer aandacht voor de gebouwde omgeving als samenhangend geheel. En juist daarvoor liggen belangrijke kansen in het begrijpen en doorvoelen van Rotterdam als historisch gegroeide stad, in de stedenbouwkundige structuren die er tastbaar aanwezig zijn, in de sporen van overbouwde landschappen die nog altijd zijn waar te nemen, en in de bodem en waterlopen als eeuwenoude basis daaronder.

Het begrijpen en doorvoelen van Rotterdam als historisch gegroeide stad

Bij elk nieuw project is het belangrijk om de vraag te stellen wat het de stad en haar bewoners te bieden heeft, en wat het juist wegneemt; om af te wegen welke mogelijkheden er liggen voor verbindingen tussen toekomst, heden en verleden en welke synergie ze opleveren. Maar hoe kan deze doorvoelde, historisch en landschappelijk geëngageerde benadering zich verhouden tot de mentaliteit waarmee van oudsher aan de stad gebouwd is, waarin het ging om initiatief, innovatie en experiment? De commissie gelooft dat deze aandacht voor samenhang en synergie in het stedelijk landschap zich prima laat combineren met grootschalige, experimentele of iconische gebouwen. Daarbij is dan wel onderzoek en weging van het bestaande nodig. En dat vraagt in deze stad met zijn overwegend jongere bouwkunst en tradities van doorpakken om een nieuwe *mindset*, zo stelt de commissie vast.

Slim koesteren

Het gaat erom bestaande bouwwerken en structuren niet te zien als een obstakel voor nieuwe ontwikkelingen maar als een conditie met specifieke kansen. Behoud en transformatie betekenen namelijk dat niet alleen zuinig wordt omgesprongen met de geschiedenis van de stad, maar ook met grondstoffen en CO₂-uitstoot. Het behoud van de silo van Codrico aan de Rijnhaven is daarvan een inspirerend voorbeeld. Voor deze betonnen kolos uit 1969 lagen de sloopplannen al klaar toen de commissie daarover met de initiatiefnemers het gesprek aanging. Het verhaal van de silo en de mogelijkheden die het bouwwerk te bieden had, inspireerde tot een aanpassing van de plannen waarin de silo mogelijk wel behouden blijft, tot tevredenheid van alle betrokkenen.

Kennis over bestaande bouwwerken en hun culturele waarde is dan ook cruciaal. Voor aanpassingen aan gemeentelijke monumenten en rijksmonumenten stelt de gemeente in de meeste gevallen een bouwhistorisch- of cultuurhistorisch onderzoek verplicht. Ook bij gebiedsontwikkelingen worden er regelmatig dergelijke onderzoeken uitgevoerd. Deze vaak lijvige en minutieus uitgevoerde rapporten helpen de planvorming vooruit en vormen een waardevolle vorm van kennisvergaring. De commissie vindt het jammer dat deze kennis vaak onbereikbaar blijft voor het brede publiek en pleit daarom voor openbaarheid om een goed geïnformeerde dialoog over de stad te voeren.¹

Bijzondere gebouwen die verschillende tijdlagen van de stad belichamen

Ook vestigt de commissie hier nog graag de aandacht op de circa 25.000 beeldbepalende historische gebouwen in Rotterdam die niet over een monumentenstatus beschikken en waarvoor nader onderzoek – in de vorm van bouwhistorisch onderzoek of een cultuurhistorische verkenning – dus ook niet verplicht is. Het gaat om allerlei bijzondere gebouwen, zoals woningen, winkelpanden, kantoren en scholen, die verschillende tijdlagen van de stad belichamen. Ook deze gebouwen zijn belangrijk voor de aanblik en het functioneren van de stad.

In plaats van het economisch pragmatisme van sloop-nieuwbouw, zijn er andere mogelijkheden die beter recht doen aan de identiteit van de gebouwde omgeving en met een lagere CO₂-uitstoot gepaard gaan. Zo is de commissie enthousiast over de renovatie van de Witte Panden, een reeks jarentachtigpanden in Rotterdam-Noord die geïnspireerd op de oorspronkelijke esthetiek zijn gerenoveerd. Ze behoren tot de omvangrijke post-65-generatie die zich onderscheidt met de typische esthetiek en materialisering van de jaren zeventig en tachtig. Nu de waardering voor deze periode langzaam groeit, krijgt ook de wijze van restaureren, renoveren en transformeren meer aandacht, zoals ook blijkt uit de renovatie van de Weenahof uit 1982. Dit complex met tweehonderd woningen, kantoor- en winkelruimte en andere voorzieningen leidde lang een ondergewaardeerd bestaan maar wordt inmiddels liefdevol gerestaureerd.

De commissie merkt daarbij op dat juist voor deze jongere bouwkunst soms een andere benadering passend kan zijn. Waar de historische waarde van oudere architectuur vooral schuilt in de materialiteit, is die in Post-65-gebouwen eerder gelegen in ruimtelijke concepten. Dit kan een mogelijke basis vormen voor een andere, in bepaalde gevallen misschien vrijere omgang met deze generatie gebouwen – al is dat in de monumentenwereld een behoorlijk gewaagd idee. Bij de advisering over de Paris Proof transformatie van een bankgebouw aan de Cool-singel is dat nu voor het eerst toegepast.

Het gebouw voorbij

Met het in werking treden van de Omgevingswet in 2024 gaat de Commissie Welstand en Monumenten verder onder de nieuwe naam Commissie Omgevingskwaliteit en Cultureel Erfgoed Rotterdam. Haar taakstelling is daarmee breder en integraler geworden, iets waar de commissie zich in de afgelopen jaren goed op heeft voorbereid. Er is bredere expertise aangetrokken en de bespre-

1. Een uitzondering zijn de cultuurhistorische verkenningen die in opdracht van de gemeente worden uitgevoerd en wel openbaar raadpleegbaar zijn.

king van aanvragen gebeurt vanuit een veelomvattend perspectief waarin architectuur, erfgoed, stedenbouw, landschap en openbaar gebied samenkomen. Dit brengt met zich mee dat de blik, nadrukkelijker dan voorheen, op de toekomst is gericht. Gebouwen mogen dan voldoen aan de condities van vandaag, maar zullen zij ook bijdragen aan de condities van 2124? In een snel veranderende wereld met grote uitdagingen op het gebied van verstedelijking, energie, klimaat en biodiversiteit, is een integraal toekomstperspectief van levensbelang.

Het verbaast de commissie daarom des te meer dat de ontwikkelingen op het gebied van duurzaam (dus circulair, energiezuinig en natuurinclusief) bouwen achterblijven bij de ambities. De nieuwe materialen, technieken en configuraties, het nieuwe duurzame repertoire in de architectuur, komt in Rotterdam maar moeizaam van de grond. En dat is zorgelijk, vindt de commissie. Graag zou zij beschikken over aanvullende criteria om met de aanvragers de dialoog over duurzaamheid op meer structurele wijze aan te kunnen gaan.

De gemeente heeft op het gebied van duurzaamheid veel ambities en zet op het gebied van architectuur en ruimtelijk ontwerp hoog in. Het zou echter goed passen in het verhaal van Rotterdam met haar traditie van daadkracht, handelsgeest en toekomstgerichtheid als er op gemeentelijk niveau afdwingbare eisen zouden komen die verder gaan dan de landelijke regelgeving. Juist met bindende richtlijnen en doelen, met beleid dat houvast biedt en waarvan de resultaten meetbaar zijn, kan de stad een beroep doen op de inventiviteit van opdrachtgevers, architecten en bouwers en ze daarin stimuleren. Nu zijn het steeds vaker de beleggers en pensioenfondsen die het voortouw nemen en uit naam van hun aandeelhouders eisen stellen met betrekking tot bijvoorbeeld de CO₂-footprint van hun gebouw. Maar zou het niet veel passender zijn als de stad hierin zelf het voortouw zou nemen? Voor Rotterdam, waarin verandering soms de enige constante lijkt te zijn, ligt een positie als duurzame koploper zelfs voor de hand, vindt de commissie.

**Alleen duurzame gebouwen maken
nog geen duurzame stad**

Een integrale benadering van de gebouwde omgeving is daarbij onontbeerlijk, want alleen duurzame gebouwen maken nog geen duurzame, toekomstbestendige stad, gelooft de commissie. Met Feyenoord City worden daarmee inmiddels belangrijke ervaringen opgedaan. Het Q-team Feyenoord City is een advies-team dat binnen de gebiedsontwikkeling Feyenoord City in de plaats treedt van wat sinds 1 januari 2024 de Commissie omgevingskwaliteit en cultureel erfgoed is gaan heten om het gemeentebestuur te adviseren over de ruimtelijke kwaliteit van aanvragen. Dit Q-team heeft, in tegenstelling tot de commissie, al wel het mandaat om te adviseren over de gebouwen, de buitenruimte én het sociaal programma in onderlinge samenhang. Dat resulteert in plannen waarin gebouwen, buitenruimtes en programma geen afzonderlijke ontwikkelde onderdelen zijn, maar deel uitmaken van een integraal ontwerp waarin aspecten als gezondheid, welzijn, klimaat en biodiversiteit integraal worden benaderd en gewogen. De commissie spreekt de wens uit dat deze benadering ook voor andere grote ontwikkelingen kan worden ingevoerd.

Het proces en het verhaal

Voor de toekomst van de gebouwde stad is niet alleen de kwaliteit van plannen van belang, maar ook de kwaliteit van processen, benadrukt de commissie. In dat kader wil ze graag twee voorbeelden aanhalen van opdrachten die op basis van een tender zijn verleend. Allereerst kan Museum Boijmans Van Beuningen hier niet onbenoemd blijven. Pas nadat de opdracht tot restauratie, renovatie en vernieuwing al was verleend, kon in dit proces de dialoog met de commissie haar aanvang vinden. De commissie ziet daarin een gemiste kans. Juist door vooraf integrale randvoorwaarden te verkennen met betrekking tot gebouw, omgeving en stad, waarbij historische en maatschappelijke waarden worden meegenomen, kunnen tenders robuust worden ingericht. Op die manier kunnen tijdroven de discussies achteraf worden voorkomen en krijgen initiatief en ontwerpkracht de juiste richting. Een leermoment voor de stad.

Bij de opgave tot transformatie van de Centrale Bibliotheek werd de commissie wél in de voorbereiding van de uitvraag betrokken. Dit stelde haar in staat om bij te dragen aan de formulering van de opgave zodat de kernwaarden daarin stevig konden worden verankerd. Dit betekende dat niet achteraf nog bekeken hoefde te worden of het winnende ontwerp eigenlijk wel voldeed aan de richtlijnen en criteria uit het welstandsbeleid dat de commissie als instrument bij de uitvoering van haar taak heeft meegekregen van het stadsbestuur. Voor de Centrale Bibliotheek heeft dit uitstekend gewerkt, vindt de commissie. Een sterke uitvraag leidde hier tot een winnend ontwerp dat bijdraagt aan de omgevingskwaliteit en waar het ontwerpplezier vanaf spat.

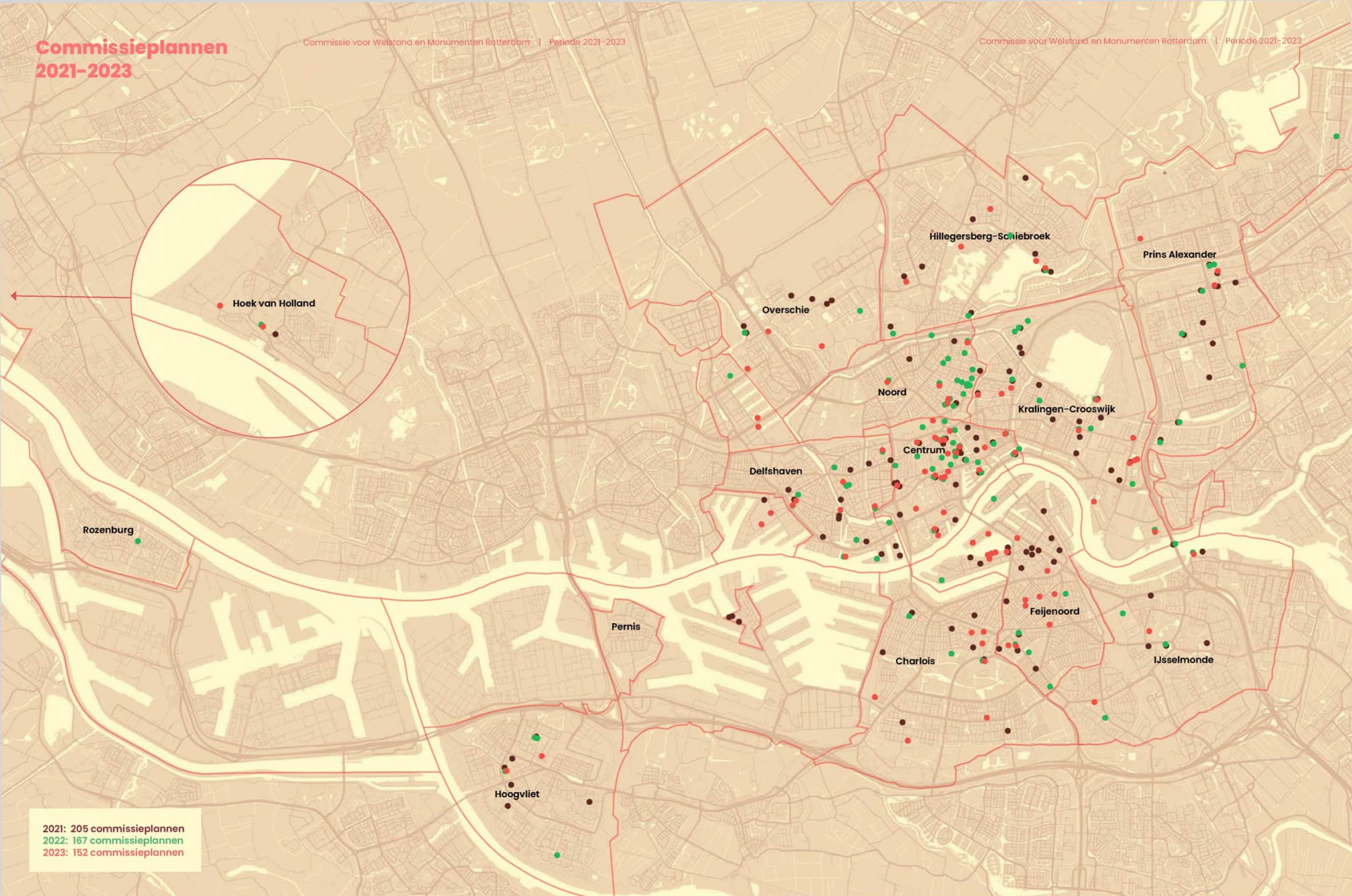
De commissie heeft als taak om met haar deskundigheid en advisering bij te dragen aan de toekomst van de stad. Daarvoor is het belangrijk om ook binnen de gelederen van gemeentelijke diensten kennis en inzichten uit te wisselen. Zo voert zij overleg met verschillende afdelingen binnen Stadsontwikkeling met de afdeling Stedenbouw als meest frequente gesprekspartner. Juist deze hechte samenwerking met het ambtelijk apparaat maakt het mogelijk om het verhaal van Rotterdam, als stad met ruimte voor initiatief en experiment, te vertalen naar de huidige tijd met al haar nieuwe uitdagingen. Daarin kan de commissie zelfs een proactieve rol spelen door innovatie uit te dagen via een welstandsparagraaf of Nota van uitgangspunten. Zo heeft zij voor de opgave van een reeks nieuwe torens aan de Rijnhaven bijvoorbeeld aangespoord tot innovatie door in de gebiedscriteria op te nemen dat elk van deze torens zich dient te onderscheiden met een uitgesproken kwaliteit, zoals natuurinclusiviteit, energieproductie of waterberging. Een krachtige en transparante manier om te sturen op innovatie.

Het bewaken en stimuleren van integrale omgevingskwaliteit in Rotterdam is een kwestie van kennis en krachten bundelen. De commissie bekleedt daarin een adviserende en signalerende rol. In het hart van haar werkzaamheden ligt de advisering van opdrachtgevers, architecten en bouwers. Daar maakt zij ruimte voor een aandachtige en respectvolle dialoog om plannen tegen het licht te houden en verder te brengen. Daarnaast zijn de relaties met het ambtelijk apparaat essentieel omdat daar immers het beleid wordt gemaakt dat het veld van initiatiefnemers houvast en richting biedt. ‘We zien onszelf als een critical friend van zowel initiatiefnemers als de gemeente, een integere en eerlijke gesprekspartner die meekijkt, meedenkt en doorvraagt, die in dat proces van opdracht geven, ontwerpen en bouwen, ruimte maakt voor reflectie over kwaliteit in het belang van Rotterdam.’

Commissieplannen 2021-2023

Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam | Periode 2021-2023

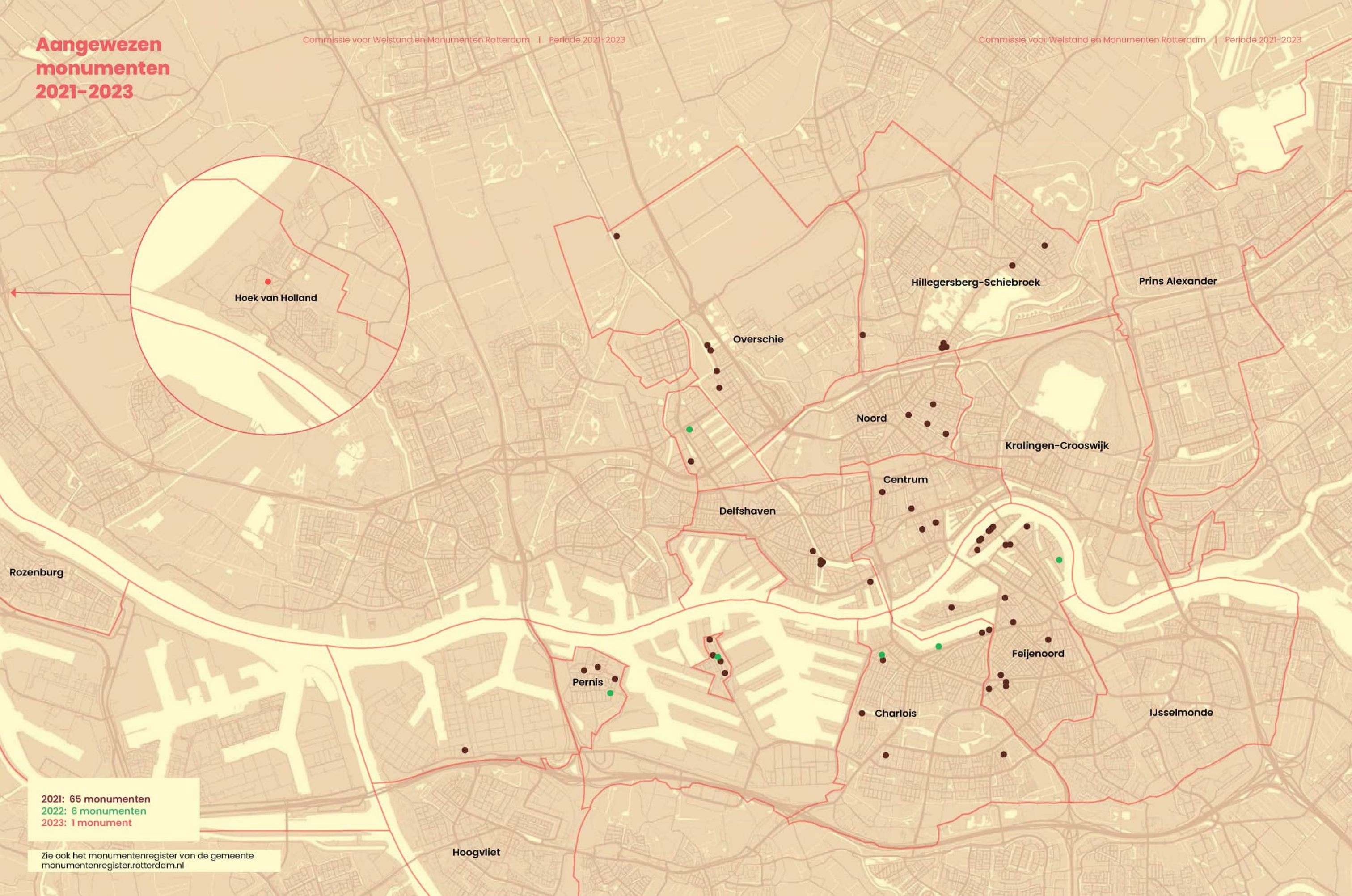
Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam | Periode 2021-2023

Aangewezen monumenten 2021-2023

Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam | Periode 2021-2023

Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam | Periode 2021-2023

2021: 65 monumenten
2022: 6 monumenten
2023: 1 monument

Zie ook het monumentenregister van de gemeente
monumentenregister.rotterdam.nl

Over het koesteren van Trespas, de kleur van een brug en Paris proof transformeren

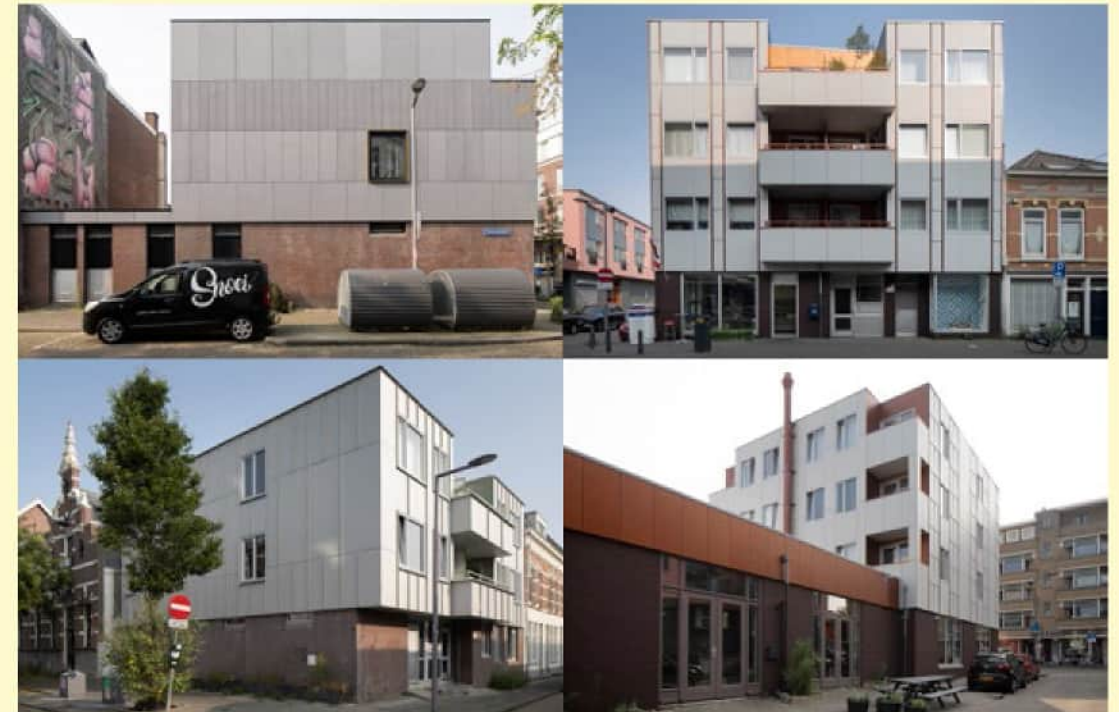
De keuze van Agricola

‘Wat gaat de ‘periode Agricola’ kenmerken?’ was een vraag uit het kennismakingsinterview met commissievoorzitter Esther Agricola dat in het jaarverslag van 2021 is terug te lezen. Nu, na drie jaar, is het mogelijk die vraag te beantwoorden.

De aandachtspunten van de commissie in de jaren 2021, 2022 en 2023 blijken zich het beste te laten vangen in drie hoofdthema's. Het eerste: de toekomstbestendigheid van Rotterdam, vooral op het gebied van energie, CO₂-uitstoot en biodiversiteit. Het tweede: de samenhang en synergie in het stedelijk weefsel van publieke ruimtes, gebouwen en infrastructuur. Het derde: de Rotterdamse identiteit zoals die in de gebouwde stad met zijn oudere en jongere bebouwing besloten ligt en waarop nieuwbouw- en transformatieprojecten een aanvulling vormen. Het zijn grote thema's die in onderlinge samenhang een rol spelen en op uiteenlopende manieren tot uiting komen in plannen voor de gebouwde stad Rotterdam. Aan Esther Agricola, als vertrekend voorzitter, de vraag om uit haar periode vijf bouwprojecten te kiezen waarin deze thema's tastbaar worden. Het zijn projecten die inspirerend en voorbeeldstellend zijn, bijvoorbeeld door hun vindingrijke omgang met het verleden of door de wijze waarop ze de identiteit van Rotterdam kracht bijzetten.

Witte Panden, ondergewaardeerde tijdslaag als inspiratie

Originele bouw: Passchier Vandensteen (1980 e.v.) | Architecten renovatie: Het Bouw Bureau, Studio TMOJ, Studio Abacaxi, LAGADO architects, Laurens Boodt Architect | Opdrachtgever: Havensteder

Familie van acht complexen uit de jaren tachtig in Rotterdam-Noord vormt een onderschatte tijdslaag die met aandacht voor oorspronkelijke kwaliteiten is gerenoveerd.

Uit interview 'De kracht van het woord', jaarverslag 2022

'In 2022 vond ik de Witte Panden in Rotterdam heel bijzonder. Daar was de corporatie op zoek naar een manier om een reeks jarentachtigpanden met sociale woningbouw te renoveren. Niet door ze dichterbij de esthetische opvattingen van deze tijd te brengen en ook niet door ze aan te laten sluiten bij het karakter van hun vroegtwintigste-eeuwse omgeving, maar juist door hun oorspronkelijke, lastig te waarderen kwaliteiten te omarmen. Met een prijsvraag werden jonge architecten uitgenodigd om op basis van de architectonische uitgangspunten van de jaren tachtig – denk aan horizontaliteit en gevelelementen in het destijds innovatieve materiaal Trespas – een renovatie te ontwerpen. Uit de resultaten spreekt ware toewijding om deze ondergewaardeerde tijdslaag aandacht en ruimte te geven. Het is een bescheiden project dat echte innovatie brengt.'

Olympia College, de waarde van een oude school

Architect originele bouw: A.A. van Stekelenburg, 1969 (gemeentelijk monument) | Architecten renovatie: Spring Architecten, WDJ Architects | Opdrachtgever: Stichting BOOR

Voormalige LTS Scheepsbouw uit 1969 werd duurzaam gerenoveerd tot hedendaagse school voor praktijkonderwijs, verdeeld over drie karakteristieke paviljoens in het groen.

Uit interview 'Bouwkoorts', jaarverslag 2021

'De aanwijzing tot gemeentelijk monument maakt het mogelijk om deze gebouwde historie van de stad in bescherming te nemen. Het belang gaat bovendien verder dan puur de architectonische waarde omdat deze bouwwerken ook cruciaal zijn voor de stedenbouwkundig kwaliteit. Met hun iconische uitstraling en volume fungeren zij als ankerpunten en scharnierstukken in het omliggende stedelijke weefsel. Sloop zou de beleving en het karakter van deze plekken geweld aandoen en onherstelbare stedelijke littekens veroorzaken.'

Van Brienoordbrug, brug belichaamt identiteit

Ontwerpers originele bouw: W.J. van der Eb, W.P. Goedhart | Ontwerpers renovatie: Royal HaskoningDHV en Arup | Opdrachtgever: Rijkswaterstaat

Renovatieplannen voor de drukste brug van Nederland, die behalve een logistieke ook een symbolische functie heeft als monumentale entree naar de stad Rotterdam.

Uit interview 'De kracht van het woord', jaarverslag 2022

'Een ander bijzonder project dat in 2022 bij de commissie op tafel kwam was de Van Brienoordbrug. Het is een infrastructureel icoon van de metropool Rotterdam, dé toegangspoort naar de stad die voor elke Rotterdammer een persoonlijke lading heeft. Dit 'kunstwerk' dat naast een logistieke dus ook een sterk symbolische functie vervult, daar mag eigenlijk niemand aan komen. Met Rijkswaterstaat, een niet te onderschatten opdrachtgever voor Nederlandse ingenieurswerken, hadden we leuke en stevige gesprekken over de kleur die de brug moest krijgen.'

Nieuw Kralingen, nieuwe historische kwaliteiten

Stedenbouw: West 8 urban design & landscape architecture | Architecten: Studio Architectuur Maken, Braaksma & Roos, Hans van der Heijden architect, Happel Cornelisse Verhoeven en V8 Architects | Opdrachtgever: Heijmans en Era Contour

Nieuwe stadswijk van 800 woningen biedt woonruimte voor gezinnen in een omgeving met typisch Kralingse kwaliteiten in architectuur, publieke ruimte en groen.

Uit interview 'Bouwkoorts', jaarverslag 2021

'In andere gevallen bieden de historische kwaliteiten van bestaande wijken inspiratie voor aanvullende nieuwbouw. De wijk Nieuw Kralingen is daarvan een schitterend voorbeeld. Op basis van een stedenbouwkundig masterplan van West 8 verrijst hier tussen de stad en het Kralingse Bos een uitbreiding, geïnspireerd op oud-Kralingen. Het gebied kenmerkt zich door een Camilo Sitte-achtig stratenpatroon met bochten, doorkijkjes en groen en een architectonische invulling waarin decoratieve elementen zoals tegelplateaus, erkers, portieken en Delftse stoepen niet worden geschuwd. Met een voorgeschreven stijlenrepertoire dat varieert van het Kralingse woonhuis en Rotterdamse Art Nouveau tot Romantisch Kubisme en Hollandse Bouwstijl ontwerpen bureaus als Studio Architectuur Maken, Braaksma & Roos, Hans van der Heijden, Happel Cornelisse Verhoeven, Inbo en V8 hier aan een lommerrijke wijk met een stevig publiek en collectief domein.'

Coolsingel 93, Paris proof transformatie van voormalig bankgebouw

Architecten: A.A. van Nieuwenhuijzen (1957) en Rob van Erk (1993)
Architect transformatieplan: Paul de Ruiter | Opdrachtgever: Coolsingel Investment Devco BV

Bankgebouw met twee tijdslagen, het oorspronkelijk ontwerp uit 1957 en een grootschalige renovatie uit 1993, wordt Paris proof verbouwd.

Uit essay 'Critical friend', jaarverslag 2023

'De commissie merkt daarbij op dat juist voor deze jongere bouwkunst soms een andere benadering passend kan zijn. Waar de historische waarde van oudere architectuur vooral schuilt in de materialiteit, is die in Post-65-gebouwen eerder gelegen in ruimtelijke concepten. Dit kan een mogelijke basis vormen voor een andere, in bepaalde gevallen misschien vrijere omgang met deze generatie gebouwen – al is dat in de monumentenwereld een behoorlijk gewaagd idee. Bij de advisering over de Paris proof transformatie van een bankgebouw aan de Coolsingel is dat nu voor het eerst toegepast.'

Commissieleden Cie W + M

1 januari 2023 → 1 januari 2024

VOORZITTER	
drs. Esther Agricola	→ drs. Esther Agricola
ARCHITECTUUR	
ir. Marjolein van Eig	→ ir. Marjolein van Eig
ir. Rudolph Eilander	→ ir. Rudolph Eilander
Evert Kolpa, Msc.	→ Evert Kolpa, Msc.
ERFGOED	
ir. Johanna van Doorn	→ ir. Johanna van Doorn
ir. Job Roos	→ ir. Job Roos
STEDENBOUW	
ir. Steven Slabbers	→ ir. Steven Slabbers
ir. Marcel van der Meijs	→ ir. Marcel van der Meijs

Commissieleden Q-team Feyenoord City

1 januari 2023 → 1 januari 2024

VOORZITTER	
ir. Robert Winkel	→ ir. Robert Winkel
ARCHITECTUUR	
ir. Rudolph Eilander	→ ir. Rudolph Eilander
ERFGOED	
ir. Johanna van Doorn	→ ir. Johanna van Doorn
ir. Job Roos	→ ir. Job Roos
STEDENBOUW	
ir. Steven Slabbers	→ ir. Steven Slabbers
ARCHITECTUUR/VENUES	
prof. ir. Paul Diederén	→ prof. ir. Paul Diederén
ARCHITECTUUR/GROOTSTEDELIJKE KNOOPPUNTEN	
ir. Ton Venhoeven	→ ir. Ton Venhoeven
LANDSCHAPSARCHITECTUUR	
Ir. Hanneke Kijne	→ ir. Hanneke Kijne
SOCIAAL EN MAATSCHAPPELIJK PROGRAMMA	
Met ingang van 27 juni 2023 → Lorenzo Elstak	

Trend 2018–2023

Totaal aantal aanvragen

Cijfers 2023

ALLE PLANNEN

2121 secretariaatsplannen
152 commissieplannen

1833 reguliere plannen
440 conceptplannen

2075 niet-monument
198 monument

152 COMMISSIEPLANNEN*

Bouwopgaven
29 verbouwing, renovatie
22 transformatie, herontwikkeling
98 nieuwbouw

Opdrachtgevers
89 ontwikkelaars, beleggers, investeringsgroepen
42 particulieren, eigenaars, architectenbureaus
9 corporaties
9 overheid

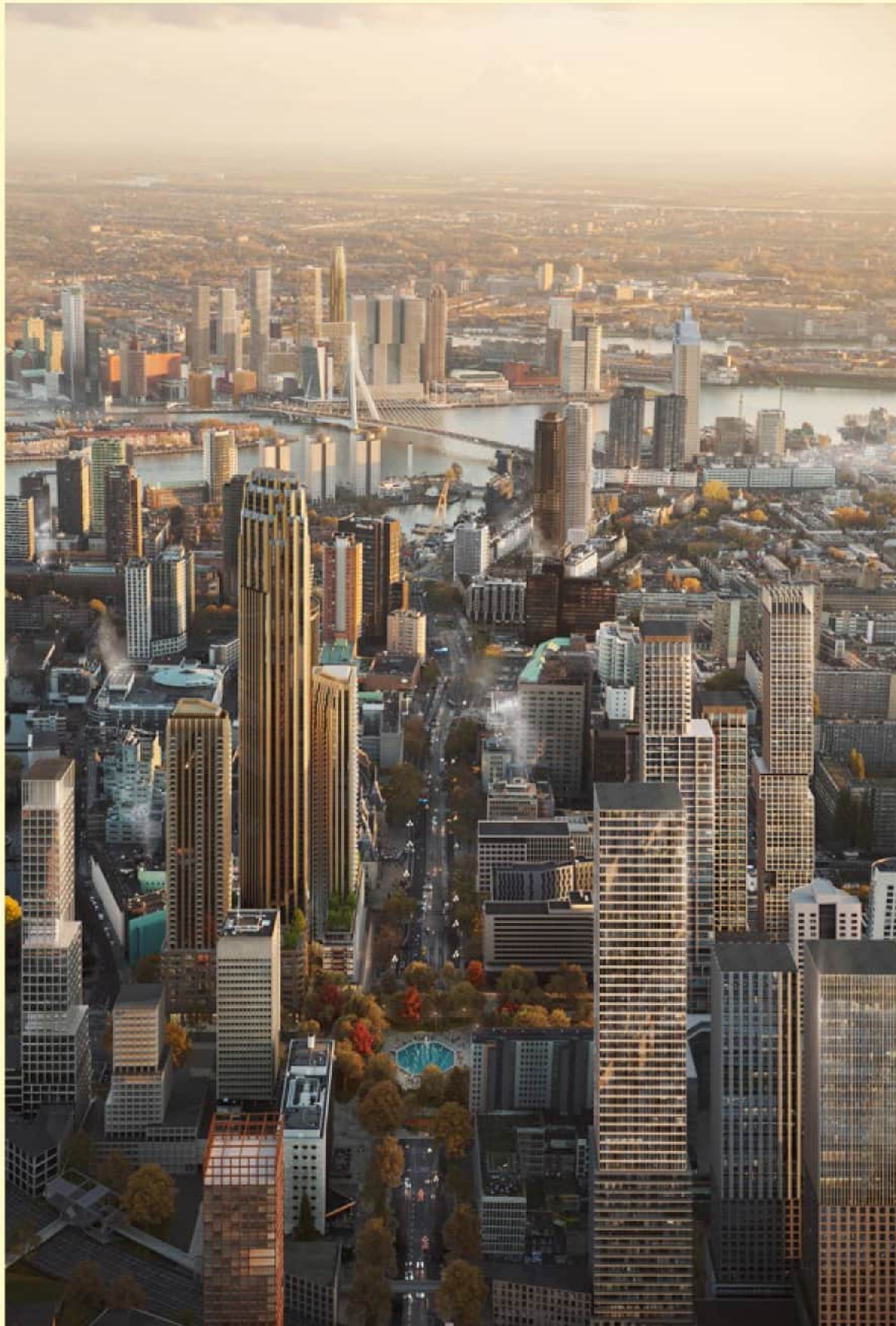
Programma
88 woningbouw (en woningbouw met commerciële functies)
42 commercieel, horeca, kantoren, bedrijfsruimte
19 maatschappelijk

* 152 commissieplannen inclusief 3 verzoeken tot aanwijzing monument

AANTAL BESPREKINGEN PER COMMISSIEPLAN

**De plannengalerij geeft een
impressie van de variëteit
aan plannen die in 2023 aan
de Commissie voor Welstand
en Monumenten Rotterdam
werd voorgelegd.**

Hofplein 33

Centrum RISE-Hofplein

Nieuwbouw drie woontorens en twee multifunctionele plintgebouwen

Ontwerp: Powerhouse Company

Opdrachtgever: RED Company

Hofplein 33

Centrum Goudsesingel 10

Kantoorgebouw van architect Maaskant getransformeerd tot woongebouw
Ontwerp: MAS Architectuur BV
Opdrachtgever: Cornus Vastgoed
Ontwikkelaar Nieuw Holland Vastgoed

Goudsesingel 10

Kruiskade 57a

Centrum Lumière

Nieuwbouw woontoren met hotel, kantoren, bedrijfsruimten en winkels tussen de Lijnbaan, Kruiskade en Karel Doormanstraat
Ontwerp: KAAAN Architecten, LOLA Landscape Architects
Opdrachtgever: Manhave Vastgoed, VORM Ontwikkeling

Centrum

Transformatie Coolsingel 93

Paris proof transformatie van voormalig bankgebouw: renoveren, transformeren en activeren
Ontwerp: Paul de Ruiter Architects
Opdrachtgever: Coolsingel Investment Devco BV

Coolsingel 93 (gemeentelijk monument)

Coolsingel 75 | Beeld: WAX Architectural Visualizations

Centrum

Edge Coolsingel

Vervangende nieuwbouw kantoorgebouw met het verleden als inspiratie
Ontwerp: Nudus
Opdrachtgever: Edge

Centrum Havenziekenhuis

Transformatie van voormalige Havenziekenhuis met gedeeltelijke sloop en nieuwbouw naar appartementen, commerciële ruimten en zorghotel
Ontwerp: Mecanoo
Opdrachtgever: Harinckvliet BV

Haringvliet 2

Witte de Withstraat 25

Centrum Transformatie kantoorgebouw

Voormalig hoofdkantoor en zetters van De Rotterdammer en Trouw, nu politiekantoor, wordt appartementenhotel met commerciële plint
Ontwerp: Office Winhov
Opdrachtgever: SMB II BV

Charlois
Slinge 303

Nieuwbouw schoolgebouw het Epos en 53 appartementen
Ontwerp: KAW
Opdrachtgever: Stichting de Verre Bergen

Slinge 303

Slinge 303

Charlois

Buitengevelisolatie Eilandenbuurt, Carnisse

Het stapsgewijs uitvoeren van buitengevelisolatie per portiek met kleine vve's

Ontwerp: Open Kaart

Opdrachtgever: VVE-010

Walchersestraat en omgeving

Nabij Zuiderparkweg 14

Charlois

Nieuwbouw parkeergarage Ahoy

Parkeergarage Ahoy voorzien van een spiraalvormige toegang, circulair staalskelet, dynamische lamellengevels en vanzelfsprekend wayfinding

Ontwerp: wUrk Architectuur stedenbouw landschap BV

Opdrachtgever: Ballast Nedam Park & Connect

Delfshaven

Vervangende nieuwbouw woningen

Vervangende nieuwbouw sociale en vrijesectorhuurwoningen voor gezinnen en senioren.

Ontwerp: Molenaar & Co architecten

Opdrachtgever: Woonstad Rotterdam

Duivenvoordestraat 5-63

Schlemond 50

Delfshaven

Restauratie, herbestemming en nieuwbouw RDM Veerhuis

Het Veerhuis wordt een huis voor schrijvers. Restauratie van oorspronkelijk woonhuis en magazijn met toevoeging van nieuw bouwdeel

Ontwerp: Studio Donna van Milligen Bielke & Ard de Vries Architecten

Opdrachtgever: Stichting Droom en Daad

Feijenoord
Rotterdam Bloemhof

Vervangende nieuwbouw met zeventig sociale huurwoningen voor ouderen en een gemeenschappelijke ruimte in vierlaags appartementenblok in tuindorp
Ontwerp: Bureau Massa
Opdrachtgever: Woonstad Rotterdam

Violierstraat, Dahliastraat, Rozemarijnstraat en 2^e Balsemienstraat

Violierstraat, Dahliastraat, Rozemarijnstraat, 2e Balsemienstraat

Codrico terrein

Feijenoord
Codrico terrein

Nieuwbouw en herontwikkeling Codrico complex
Ontwerp:
a. Latenstein (monument): Office Winhov
b. Latenstein Silo: Office Winhov
c. Veldblok/The Fonda: Powerhouse Company
d. Wandblok: Powerhouse Company
e. Toren: SHoP architects
Opdrachtgever: RED Company

Beeld © Powerhouse Company

Van boven naar onder:

Veldblok en Latenstein Silo;
overzicht Codrico Terrein met Toren, Wandblok, Latenstein;
Veldblok

Feijenoord

Timber

Nieuwbouw van 38 middeldure huurwoningen in houtbouw

Ontwerp: Wubben.Chan

Opdrachtgever: VORM ontwikkeling en New Industry Development

Dordtsestraatweg 89-95

Laan op Zuid 469

Feijenoord

Onderwijslocatie Laan op Zuid

Nieuwbouw voor zowel de Hogeschool Rotterdam en het Lyceum Rotterdam

Ontwerp: Cepezed

Opdrachtgever: Gemeente Rotterdam (namens) Stichting BOOR, Hogeschool Rotterdam

Hillegersberg-Schiebroek Pocketparks Strekkade

De herinrichting van groenzone en bouw van vlonders en steigers

Ontwerp: OTO landscape architecture

Opdrachtgever: Gemeente Rotterdam

Nabij Strekkade 48

Ringdijk 20

Hillegersberg-Schiebroek Nieuw paviljoen en overdekte speelvloer Plaswijckpark

Het binnen- en buitenpaviljoen, ontworpen als een gebruiksmachine in het park, nestelt zich in het park

Ontwerp: Studio for New Realities

Opdrachtgever: Stichting Beheer Plaswijckpark

IJsselmonde Prinses Margrietschool

Nieuwbouw duurzame basisschool in groene omgeving
Ontwerp: Studio Nuy van Noort
Opdrachtgever: PCBO

Sportlaan 80

Spinozaweg 300

IJsselmonde Poppodium Baroeg

Nieuwbouw eigenwijs poppodium voor harde en alternatieve muziek in het Spinozapark
Ontwerp: Diederendirrix architectuur en stedenbouw
Opdrachtgever: Gemeente Rotterdam

Boezemsingel 19

Kralingen-Crooswijk Transformatie van een huis

Scenografisch aanpak en museale gevelbeschrijving van een woonhuis in beschermd stadsgezicht.

Ontwerp: md-2 architecten

Opdrachtgever: particulier

Kralingen-Crooswijk Villa Plaszoom

Nieuwbouw villa

Ontwerp: Dirk Jan Postel Architecture

Opdrachtgever: particulier

Plaszoom 3

Noord Katshoek

Transformatie van bedrijfsverzamelgebouw naar woongebouw met 250 woningen, met een levendige plint en optopping.
Ontwerp: De Zwarte Hond
Opdrachtgever: Dubbel L

Heer Bokelweg 125

Noord ZOHO kavel 4.2

Nieuwbouw van honderd betaalbare woningen voor Havensteder, zeven vrijesectorwoningen en een commerciële ruimte
Ontwerp: Studio Nauta
Opdrachtgever: LS ZOHO CV

Zomerhofstraat 71

Anthoniestraat 2

Noord ZOHO kavel 1.0 Nieuwbouw en hergebruik multifunctioneel gebouw met woningen

Een levendig, gemixt programma, creatief en dooraderd met openbare en collectieve ruimten
Ontwerp: Orange Architects
Opdrachtgever: Ontwikkelcombinatie Leyten-Stebru

Noordsingel 119

Noord NOHO

Transformatie Notarieel Archief en huis van bewaring tot boutique hotel met restaurant en vergaderfaciliteiten

Ontwerp: WDJArchitecten

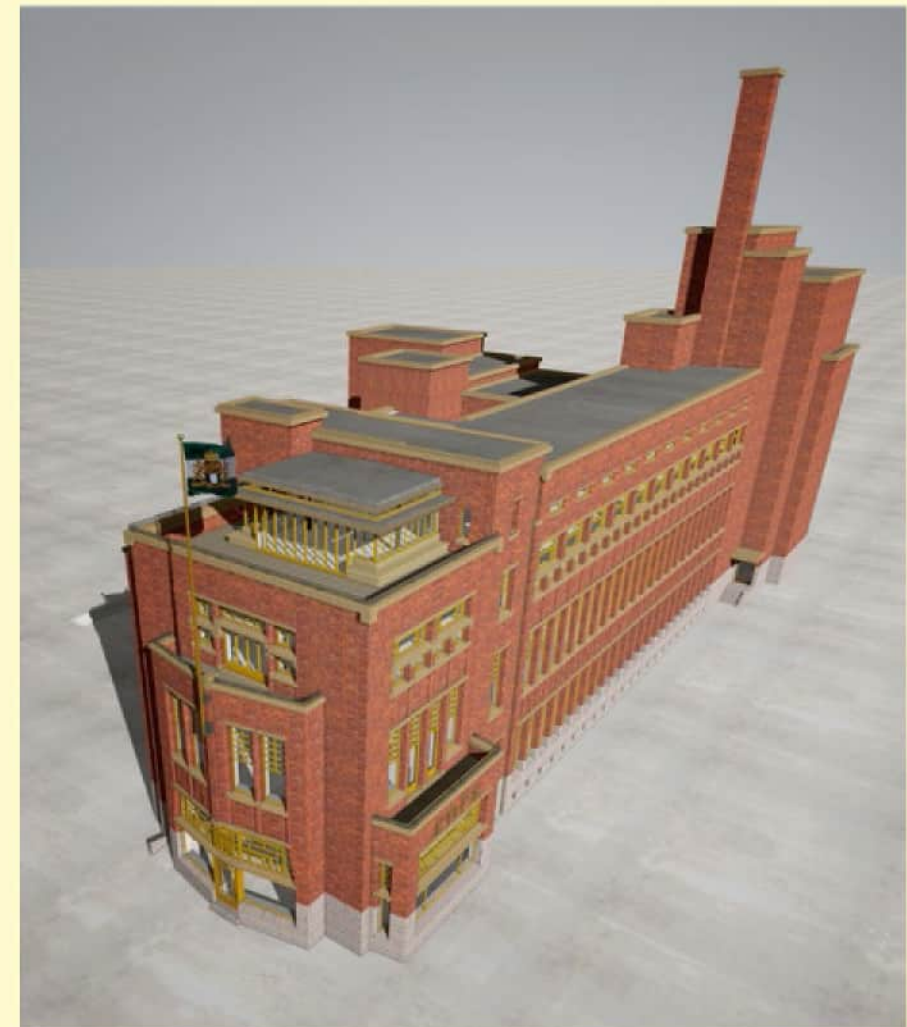
Opdrachtgever: Next Venue

Noord Uitbreiding en herbestemming van het voormalig kantoor

Uitbreiding voormalig hoofdkantoor van Heineken, gebaseerd op een nooit uitgevoerd ontwerp van architect Kromhout

Ontwerp: Jeroen Hoorn, Architect i.s.m. Mars Interieurarchitecten (interieur)

Opdrachtgever: Stadsherstel Historisch Rotterdam

Crooswijksesingel 50

Merwe-Vierhavens **Ferro**

Herontwikkeling Ferro kantoor tot duurzaam verzamelgebouw met hergebruikt casco en houten gevel
Ontwerp: Group A
Opdrachtgever: Havenbedrijf Rotterdam NV

Benjamin Franklinstraat 25

Industrieweg 161

Spaanse Polder **Gevelwijziging Verstegen**

Gevelwijziging aan oost-, zuid- en westgevel met toepassing van pv-panelen in het systeem van ZigZagSolar
Ontwerp: Group A
Opdrachtgever: Verstegen Spices & Sauces

Waterkant Feyenoord City | © OMA LOLA Effekt

‘We zoeken actief de samenwerking met de community’

In gesprek met Q-team Feyenoord City

Door Catja Edens

Het Quality-team Feyenoord City adviseert het gemeentebestuur over de ruimtelijke kwaliteit van aanvragen binnen de gebiedsontwikkeling Feyenoord City. Sinds de start in het voorjaar van 2019 geeft het Q-team de ontwikkelingen rond Feyenoord City een belangrijke kwaliteitsimpuls. Het richt zich op ruimtelijke kwaliteit in de breedste zin van het woord waarbij ook de maatschappelijke context een belangrijke rol speelt. Voorzitter Robert Winkel: ‘Dit Q-team is het eerste in Nederland met een volledig integrale aanpak zodat architectuur, infrastructuur, natuur en sociaal-maatschappelijke waarden elkaar kunnen versterken in dit nieuwe stadsdeel’.

Wat er precies nodig is voor zo’n integrale benadering, dat leggen voorzitter Robert Winkel en Q-teamleden Lorenzo Elstak en Ton Venhoeven op een voorjaarsmiddag in 2024 aan mij uit. Allereerst, zo benadrukken ze, is het belangrijk dat alle betrokkenen openstaan voor ideeën en benaderingen die verschillen van wat ze gewend zijn. In een integrale gebiedsontwikkeling komt een veelheid aan belangen, disciplines en gezichtspunten

samen waardoor processen anders verlopen en plannen en beslissingen anders tot stand komen. Om dat te laten werken is transparantie een absolute voorwaarde. Geen overleg en afspraken achter gesloten deuren dus, maar een proces met open en toegankelijke besprekingen waarin het Q-team meedenkt, beoordeelt en toetst aan de formele kaders.

Ton Venhoeven, een ervaren stedenbouwkundige en architect die vanwege zijn expertise op het gebied van grootstedelijke knooppunten het Q-team werd binnengehaald, is enthousiast over deze manier van werken. 'Het heeft me aangenaam verrast hoe die integrale aanpak ruimte biedt voor de ondernemingskracht en de creativiteit van partijen. Het verkennen en afstemmen gebeurt vervolgens niet binnenskamers bij de gemeente maar in openbare vergaderingen met alle partijen rond de tafel. Dat was voor mij een echte eyeopener. Zo kunnen ideeën en plannen elkaar versterken en wordt het geheel rijker en sterker dan de som der delen: Getijdenpark én Maasoever én Stadsveranda én Stadiondriehoek én Hillesluis én Nationaal Programma Rotterdam Zuid én de Oostflank, het komt allemaal samen in Feyenoord City.'

Het verkennen en afstemmen gebeurt met alle partijen rond de tafel

Lorenzo Elstak, als sociaalmaatschappelijk expert aangetrokken in het Q-team: 'Binnen het Q-team richt ik me specifiek op de betekenis van de plannen voor bewoners en ondernemers in de directe omgeving. Daar hoort ook bij dat ik contacten onderhoud in het gebied. Door mijn werk in Rotterdam Zuid ben ik bekend met de sterke sociale netwerken die daar bestaan en de vele projecten en vangnetten vanuit de gemeenschap. Voor de ontwikkeling van Feyenoord City is het belangrijk om die te kennen, te begrijpen en mee te nemen in de gebiedsontwikkeling. We willen met het Q-team geen elitair clubje zijn dat op afstand toetst en beoordeelt, maar een commissie die stimuleert dat werelden verbonden raken en mensen met elkaar het gesprek aangaan. Dat draagt bij aan integrale kwaliteit.'

Venhoeven: 'Kwaliteit van wonen en leven staat centraal in de planvorming. Het perspectief van de kinderen en jongeren die hier wonen is daarbij een belangrijk uitgangspunt. Zij moeten zich veilig en gezien voelen, en de gelegenheid hebben om te spelen, te sporten en elkaar te ontmoeten. Dat betekent ook dat ze veilig het Varkenoordse viaduct moeten kunnen oversteken om bij de Maasoever en het Getijdenpark te kunnen komen. Waar we vroeger de infrastructuur van de Laan op Zuid en het Varkenoordse viaduct als een vaststaand gegeven zouden hebben geaccepteerd, zetten we daar nu vraagtekens bij en gaan we in gesprek met de gemeente over mogelijkheden voor een andere ruimtelijke inbedding. Als Q-team opereren we in de dynamiek van een samenleving waar opvattingen en inzichten veranderen. Wat we verwachten van onze leefomgeving gaat niet alleen over sociale aspecten maar ook over klimaatverandering en biodiversiteit. Zo is het Getijdenpark een belangrijk onderdeel van de plannen omdat het bijdraagt aan de stedelijke biodiversiteit, maar ook aan natuurbeleving voor toekomstige bewoners van Feyenoord City en huidige bewoners van omliggende gebieden zoals Feijenoord en Hil-

lesluis. Dit draagt bij aan hun welzijn en gezondheid. Het nieuwe stadion zou een flinke CO₂-footprint hebben gehad, dat het niet doorgaat heeft vanuit milieu-oogpunt dus belangrijke voordelen.'

Winkel: 'Vanaf het begin hebben we voor Feyenoord City gewerkt op basis van de driehoek gemeente, marktpartijen en Q-team. Maar toen duidelijk werd dat het stadion er niet zou komen, en het de ontwikkeling van een stadsdeel zou worden, zijn we die driehoek anders gaan interpreteren. Op basis van gesprekken die met de Stichting Gebiedsontwikkeling aan de Maas (Stigam), de gemeente en het Q-team zijn gevoerd is een klankbordgroep opgericht die nu een belangrijke gesprekspartner is geworden. Daarin zitten bewoners en ondernemers uit de buurt die beschikken over lokale kennis en netwerken.'

Het is belangrijk dat je elkaar verstaat

Openbare vergadering Feyenoord City | Foto: Bart Hoogveld

Elstak: 'Die klankbordgroep maakt het mogelijk actief de samenwerking aan te gaan met de *community* en dat levert allerlei waardevolle inzichten op. Daarbij is het natuurlijk belangrijk dat je elkaar verstaat. Dat ruimtelijk ontwerp ook voor mij nog nieuw terrein is, heeft dan voordelen want als er vakjargon voorbijkomt waar ik niet bekend mee ben, dan vraag ik om uitleg en denk ik gelijk: dit zou een bewoner ook willen weten. In december organiseerden we een speciale grote openbare vergadering, op locatie in de omgeving van het toekomstige Feyenoord City. Aan de honderd bewoners, ondernemers en andere betrokkenen die daar op af kwamen werden de nieuwe plannen voor de waterkant gepresenteerd en ook het kader Maatschappelijk verbonden gebiedsontwikkeling. Er was ruimte voor dialoog en ook de wethouder was aanwezig waarmee ze nog eens het belang onderstreepte van het Q-team en de manier waarop we werken.'

Venhoeven: 'Met het Q-team kiezen we voor een benadering die soms effecten heeft voor de hele rationele opzet van de ontwikkeling. Dan blijkt bijvoorbeeld dat ruimtelijk-economisch pragmatisme niet de beste basis is. Op een *prime* locatie waar je een flinke huur zou kunnen vragen, wil je dan soms toch streven naar een bescheiden huur om zo ruimte te bieden aan initiatieven die juist maatschappelijke winst opleveren. Over dit soort zaken zijn we ook voortdurend in gesprek met de gemeente, die meedenkt en soms aanvullende financiering kan bieden.' Elstak: 'We zien erop toe dat de waarden en doelen van mensen die al in dit gebied actief zijn een plek krijgen in de plannen voor Feyenoord City.'

Het betekent soms pionieren en onderweg van alles uitvinden

Winkel: 'Q-team Feyenoord City is in Nederland de eerste onafhankelijke commissie die niet alleen adviseert over de integraliteit tussen architectuur, stedenbouw en landschap maar daar ook sociaalmaatschappelijk programma en participatie bij betreft. We hebben gekozen voor een nieuwe manier van werken en dat betekent soms pionieren en onderweg van alles uitvinden. Maar we merken dat alle partijen enthousiast zijn, erin geloven en zich er graag voor inzetten. Voor een grootschalige gebiedsontwikkeling alle aspecten integraal, in onderlinge samenhang en in alle openheid afwegen, dat is de Omgevingswet in praktijk.'

Redactie

Catja Edens
Esther Agricola
Priya Ghirad
Brechje Pronk
Mijntje Vervoort

Alle medewerkers die – in wisselende samenstelling – de bezetting vormden van het commissiesecretariaat in 2023

Brechje Pronk (algemeen secretaris), Josephine van der Klauw (algemeen secretaris en secretaris Q-team Feyenoord City), Femke Bakker, Kim Beijer, Salima Benaissa, Paul van den Berg, Jasper Deurloo, Priya Ghirad, Ingeborg Horst, Joep Klabbers, Wesley Leeman, Iris Pennock, Anke Schiemann, Laura Ubachs, Victor Verhagen, Mijntje Vervoort.

Grafisch ontwerp

Loes Sikkens Visuele Communicatie

Fotografie

Frank Hanswijk

Dit jaarverslag is een productie van de Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam. Het jaarverslag 2023 is het derde en afsluitende deel in een reeks die onder het voorzitterschap van Esther Agricola verschijnt. Het is ook als pdf beschikbaar via [Rotterdam.nl/welstand](https://rotterdam.nl/welstand) waar onder ‘verslagen’ een aparte link naar de jaarverslagen van de commissie is opgenomen.

© 2024

Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam

Per 1 januari 2024 gaat de commissie verder onder de naam Commissie Omgevingskwaliteit en Cultureel Erfgoed Rotterdam

